

CURS III

LEGI DE COMPOZIȚIE. MONOIZI

§1. OPERAȚIE ALGEBRICĂ INTERNĂ

Definiția 1.1. Fiind dată o mulțime nevidă M , se numește *operație algebrică internă* sau *lege de compoziție* definită pe M orice funcție

$$\varphi : M \times M \rightarrow M,$$

$$(x, y) \rightarrow \varphi(x, y).$$

În acest capitol, fiind vorba numai de operații algebrice interne, vom spune pe scurt operație algebrică în loc de operație algebrică internă.

Exemple.

1) Adunarea și înmulțirea în mulțimea $\mathbf{N}$ a numerelor naturale, în mulțimea $\mathbf{Z}$ a numerelor întregi, în mulțimea $\mathbf{Q}$ a numerelor raționale, în mulțimea $\mathbf{R}$ a numerelor reale și în mulțimea $\mathbf{C}$ a numerelor complexe sunt operații algebrice.

2) În mulțimea $\mathbf{Z}$ a numerelor întregi, scăderea este o operație algebrică. Ea este definită astfel:

$$s : \mathbf{Z} \times \mathbf{Z} \rightarrow \mathbf{Z},$$

$$s(x, y) = x + (-y) = x - y.$$

De asemenea, scăderea este operație algebrică și pe mulțimile: $\mathbf{Q}$, $\mathbf{R}$, $\mathbf{C}$. Însă pe mulțimea $\mathbf{N}$ a numerelor naturale scăderea nu este operație algebrică, deoarece rezultatul acesteia nu este întotdeauna un număr natural.

3) Dacă M este o mulțime, pe mulțimea

$$\mathcal{F}(M) = \{f \mid f : M \rightarrow M\}$$

a funcțiilor de la M la M putem defini operația algebrică de compunere. Reamintim că dacă $f, g \in \mathcal{F}(M)$, atunci se definește compunerea $g \circ f$ ca fiind funcția

$$g \circ f : M \rightarrow M, (g \circ f)(x) = g(f(x)).$$

4) Dacă M este o mulțime nevidă, iar

$$\mathcal{P}(M) = \{X \mid X \subseteq M\}$$

este mulțimea părților lui M , atunci reuniunea

$$(X, Y) \rightarrow X \cup Y, X, Y \in \mathcal{P}(M)$$

și intersecția

$$(X, Y) \rightarrow X \cap Y, X, Y \in \mathcal{P}(M)$$

sunt operații algebrice pe $\mathcal{P}(M)$.

5) Fie $n \geq 1$ un număr natural. Pe mulțimea $\mathbf{Z}_n = \{[0], [1], \dots, [n-1]\}$ a claselor de resturi modulo n , definim următoarele operații algebrice:

$$([a], [b]) \rightarrow [a + b] \text{ (numită adunare),}$$

$$([a], [b]) \rightarrow [ab] \text{ (numită înmulțire).}$$

Să arătăm mai întâi că adunarea este o operație algebrică pe $\mathbf{Z}_n$, adică nu depinde de alegerea reprezentanților. Într-adevăr, fie $[a] = [a_1]$ și $[b] = [b_1]$; atunci $a \equiv a_1 \pmod{n}$ și $b \equiv b_1 \pmod{n}$, adică $n \mid a - a_1$ și $n \mid b - b_1$, de unde $n \mid (a + b) - (a_1 + b_1)$, adică $a + b \equiv a_1 + b_1 \pmod{n}$ și deci $[a + b] = [a_1 + b_1]$.

La fel se arată că dacă $a \equiv a_1 \pmod{n}$ și $b \equiv b_1 \pmod{n}$, atunci $[ab] = [a_1 b_1]$ și deci operația de înmulțire este bine definită.

Deseori, dacă $\varphi : M \times M \rightarrow M$ este o operație algebrică pe mulțimea M , în loc de $\varphi(x, y)$ se folosește ca și în exemplele de mai înainte, o altă notație, ca de exemplu: $x * y$, $x \circ y$, $x \perp y$, $x \top y$, $x + y$, xy , etc.

O mulțime nevidă M înzestrată cu o operație algebrică " $*$ " o notăm, uneori, prin perechea $(M, *)$, punând în evidență mulțimea și operația algebrică.

Dacă notăm elementul $\varphi(x, y)$ prin $x + y$, pentru orice $x, y \in M$, operația algebrică se numește *adunare* (fără a fi vorba de adunarea numerelor), iar $x + y$ se numește suma lui x cu y ; în acest caz se spune că am folosit *scrierea aditivă* a operației algebrice. Dacă notăm elementul $\varphi(x, y)$ prin xy pentru orice $x, y \in M$, operația algebrică se numește *înmulțire* (de asemenea, fără a avea vreo legătură cu înmulțirea numerelor), iar xy se numește produsul lui x cu y ; în acest caz, se spune că am folosit *scrierea multiplicativă* a operației algebrice.

Dăm câteva proprietăți ale operațiilor algebrice, cu ajutorul cărora se definesc structurile de bază ale algebrei.

Asociativitatea. Fie $M \neq \emptyset$ o mulțime și $\varphi : M \times M \rightarrow M$ o operație algebrică pe mulțimea M . Se spune că φ este o operație algebrică *asociativă* dacă oricare ar fi $x, y, z \in M$ are loc egalitatea

$$\varphi(x, \varphi(y, z)) = \varphi(\varphi(x, y), z).$$

În scriere aditivă condiția de asociativitate se scrie

$$x + (y + z) = (x + y) + z, \text{ oricare ar fi } x, y, z \in M,$$

iar în scriere multiplicativă aceasta se scrie

$$x(yz) = (xy)z, \text{ oricare ar fi } x, y, z \in M.$$

Dacă φ nu este asociativă, se spune că φ este o operație algebrică *neasociativă*.

Exemple.

1) Operațiile algebrice de adunare și înmulțire pe mulțimile de numere $\mathbf{N}$, $\mathbf{Z}$, $\mathbf{Q}$, $\mathbf{R}$, $\mathbf{C}$ sunt asociative.

2) Scăderea numerelor pe $\mathbf{Z}$ nu este asociativă; de exemplu

$$3 - (2 - 4) \neq (3 - 2) - 4.$$

3) Operația algebrică de compunere a funcțiilor pe $\mathcal{F}(M)$ este asociativă.

4) Reuniunea și intersecția pe $\mathcal{P}(M)$ sunt operații algebrice asociative.

5) Adunarea și înmulțirea pe $\mathbf{Z}_n$ sunt operații algebrice asociative. Într-adevăr, dacă $[a], [b], [c] \in \mathbf{Z}_n$, atunci

$$[a] + ([b] + [c]) = [a] + [b + c] = [a + (b + c)] = [(a + b) + c] = [a + b] + [c] = ([a] + [b]) + [c]$$

și

$$[a]([b][c]) = [a][bc] = [a(bc)] = [(ab)c] = [ab][c] = ([a][b])[c].$$

Comutativitatea. Fie $M \neq \emptyset$ o mulțime și $\varphi : M \times M \rightarrow M$ o operație algebrică pe mulțimea M . Se spune ca φ este o operație algebrică *comutativă*, dacă oricare ar fi $x, y \in M$ are loc egalitatea

$$\varphi(x, y) = \varphi(y, x).$$

Dacă folosim scrierea aditivă, respectiv scrierea multiplicativă, condiția de comutativitate se scrie:

$$x + y = y + x, \text{ oricare ar fi } x, y \in M,$$

respectiv

$$xy = yx, \text{ oricare ar fi } x, y \in M.$$

Dacă φ nu este comutativă, se spune ca φ este o operație algebrică *necomutativă*.

Exemple.

1) Operațiile algebrice de adunare și înmulțire pe mulțimile de numere $\mathbf{N}, \mathbf{Z}, \mathbf{Q}, \mathbf{R}, \mathbf{C}$ sunt comutative.

2) Scăderea numerelor pe $\mathbf{Z}$ este necomutativă; de exemplu

$$5 - 2 \neq 2 - 5.$$

3) Operația algebrică de compunere pe $\mathcal{F}(M)$ nu este comutativă decât dacă M are un singur element.

4) Reuniunea și intersecția pe $\mathcal{P}(M)$ sunt operații algebrice comutative.

5) Adunarea și înmulțirea pe $\mathbf{Z}_n$ sunt operații algebrice comutative.

Element neutru. Fie $\varphi : M \times M \rightarrow M$ o operație algebrică definită pe mulțimea $M \neq \emptyset$. Se spune că elementul $e \in M$ este *element neutru* pentru operația φ , dacă oricare ar fi $x \in M$ avem

$$\varphi(x, e) = \varphi(e, x) = x.$$

Dacă considerăm o operație algebrică oarecare, notată prin $*$: $M \times M \rightarrow M$, $(x, y) \rightarrow x * y$, atunci condiția de mai înainte a elementului neutru se scrie

$$x * e = e * x = x, \text{ oricare ar fi } x \in M.$$

Să presupunem că e și e' sunt elemente neutre pentru această operație algebrică. Atunci avem

$$e = e * e' = e'.$$

Deci elementul neutru, dacă există, este unic determinat.

Dacă folosim scrierea aditivă, elementul neutru se numește *elementul nul* sau *elementul zero* sau chiar *zero* și se notează de obicei cu 0. Cu această notație, condiția elementului zero devine

$$x + 0 = 0 + x = x, \text{ oricare ar fi } x \in M.$$

În scrierea multiplicativă, elementul neutru se numește *element unitate* și se notează de obicei cu e sau chiar cu 1 (a nu se confunda cu numărul 1).

Cu aceste notații, condiția elementului unitate devine

$$x \cdot 1 = 1 \cdot x = x, \text{ oricare ar fi } x \in M.$$

Exemple.

1) Pentru operația de adunare în $\mathbf{N}$, $\mathbf{Z}$, $\mathbf{Q}$, $\mathbf{R}$, $\mathbf{C}$, numărul 0 este element neutru, iar pentru operația de înmulțire a numerelor, numărul 1 este element neutru.

2) Pentru operația de compunere a funcțiilor definită pe $\mathcal{F}(M)$, funcția identică 1_M este element neutru.

3) Pentru operația de reuniune (respectiv intersecție) pe mulțimea $\mathcal{P}(M)$ a părților unei mulțimi M , mulțimea vidă $\emptyset$ (respectiv mulțimea M) este element neutru.

4) Pentru adunarea pe mulțimea $\mathbf{Z}_n$ elementul neutru este $[0]$, iar pentru înmulțire elementul neutru este $[1]$.

5) Dacă se consideră mulțimea $2\mathbf{Z} = \{2n \mid n \in \mathbf{Z}\}$ a numerelor întregi pare, înmulțirea (obișnuită) a numerelor întregi este o operație algebrică internă care, în mod evident, nu are element neutru.

Elemente simetrizabile. Fie $M \neq \emptyset$ o mulțime și φ o operație algebrică pe M care are un element neutru e . Fie $x \in M$. Se spune că x este *simetrizabil* față de operația dată dacă există un element $x' \in M$ astfel încât

$$\varphi(x, x') = \varphi(x', x) = e.$$

Elementul x' se numește element *simetric* al lui x .

Dacă folosim scrierea aditivă, 0 fiind elementul neutru, atunci un element simetric al lui x (dacă există) se numește *opus* al lui x , iar condiția de mai înainte devine

$$x + x' = x' + x = 0.$$

În acest caz se spune că x este *opozabil* față de operația dată.

Dacă folosim scrierea multiplicativă, 1 fiind elementul neutru, atunci un element simetric al lui x (dacă există) se mai numește *invers* al lui x , iar condiția de mai înainte devine

$$x \cdot x' = x' \cdot x = 1.$$

În acest caz se spune că x este *inversabil* față de operația dată.

Notăm cu $U((M, *))$ mulțimea elementelor simetrizabile ale lui M în raport cu o lege $*$.

Observație. Dacă $M \neq \emptyset$ este o mulțime iar $*$: $M \times M \rightarrow M$, $(x, y) \rightarrow x * y$ este o operație algebrică pe M care admite element neutru e , atunci e este simetrizabil, simetricul său fiind e . Într-adevăr, avem $e * e = e$.

Propoziția 1.2. Se consideră $M \neq \emptyset$ o mulțime înzestrată cu o operație algebrică asociativă $*$: $M \times M \rightarrow M$, $(x, y) \rightarrow x * y$ și cu element neutru e . Dacă elementul $x \in M$ este simetrizabil, atunci acesta are un unic element simetric.

Demonstrație. Fie $x \in M$, iar $x', x'' \in M$ simetrice ale lui x , adică $x * x' = x' * x = e$ și $x * x'' = x'' * x = e$. Atunci $x'' * (x * x') = x'' * e = x''$, iar $(x'' * x) * x' = e * x' = x'$. Operația fiind asociativă, avem $x'' * (x * x') = (x'' * x) * x'$ și deci $x' = x''$.

Observație. Faptul că operația este asociativă este esențial pentru unicitatea elementului simetric. Mai precis, dacă operația nu este asociativă, nu rezultă unicitatea elementului simetric. Să luăm mulțimea $M = \{e, a, b\}$ și să definim pe M o operație algebrică $*$ în modul următor:

$$e * x = x * e = x, \text{ pentru orice } x \in M,$$

$$a * a = a * b = e, b * a = e, b * b = a.$$

Această operație nu este asociativă; de exemplu,

$$(b * b) * a = a * a = e, \text{ iar } b * (b * a) = b * e = b.$$

Elementul a are ca simetrice pe a și pe b .

În condițiile de mai înainte, dacă x este un element simetrizabil pentru o operație asociativă, simetricul său, unic determinat, se notează cu x^{-1} dacă folosim scrierea multiplicativă și se numește *inversul lui x* , și se notează $-x$ dacă folosim scrierea aditivă și se numește *opusul lui x* .

Exemple.

1) În mulțimea $\mathbf{N}$ a numerelor naturale, numai 0 (elementul neutru) are un opus față de operația de adunare și numai 1 are invers față de operația de înmulțire. În mulțimea $\mathbf{Z}$ a numerelor întregi, față de adunare orice element are un opus, iar față de înmulțire doar 1 și -1 au invers. În $\mathbf{Q}$, $\mathbf{R}$ și $\mathbf{C}$ față de adunare orice element are un opus, iar față de înmulțire orice element nenul are un invers.

2) În mulțimea $\mathcal{F}(M)$, cu operația algebrică de compunere a funcțiilor, elementele inversabile sunt funcțiile bijective.

3) În mulțimea $\mathcal{P}(M)$, față de reuniune numai mulțimea vidă $\emptyset$ are un simetric, iar față de intersecție numai mulțimea M are un simetric.

4) În mulțimea $\mathbf{Z}_n = \{[0], [1], \dots, [n-1]\}$ cu operația algebrică de adunare, oricare ar fi $[a] \in \mathbf{Z}_n$ are un opus și anume $[-a] \in \mathbf{Z}_n$. Dacă considerăm $\mathbf{Z}_n$ cu operația algebrică de înmulțire avem:

Propoziția 1.3. $[a] \in \mathbf{Z}_n$ este inversabil dacă și numai dacă a este prim cu n .

Demonstrație. Într-adevăr, dacă $[a]$ este inversabil, atunci există $[b] \in \mathbf{Z}_n$ astfel încât $[a][b] = [1]$, echivalent $[ab] = [1]$ și deci $n \mid ab - 1$. Atunci există $k \in \mathbf{Z}$ astfel încât $ab - 1 = kn$ sau $ab + n(-k) = 1$ și deci $(a, n) = 1$.

Reciproc, dacă $(a, n) = 1$, atunci există $u, v \in \mathbf{Z}$ astfel încât $au + nv = 1$, de unde $[au + nv] = [1]$ sau $[a][u] + [n][v] = [1]$. Dar $[n] = [0]$ și deci $[a][u] = [1]$, adică $[a]$ este inversabil în $\mathbf{Z}_n$.

În concluzie, $U(\mathbf{Z}_n) = \{[a] \mid (a, n) = 1\}$.

§ 2. MONOIZI

Definiția 2.1. O mulțime nevidă M înzestrată cu o operație algebrică asociativă și cu element neutru se numește *monoid*. Dacă, în plus, operația algebrică este comutativă, monoidul se numește *comutativ*.

Exemple.

1) Mulțimea $\mathbf{N}$ a numerelor naturale față de adunarea obișnuită formează un monoid comutativ. De asemenea, mulțimea $\mathbf{N}$ cu înmulțirea obișnuită este monoid comutativ. Mulțimile $\mathbf{Z}$, $\mathbf{Q}$, $\mathbf{R}$, $\mathbf{C}$ față de adunarea obișnuită, cât și față de înmulțirea obișnuită, formează monoizi comutativi.

2) Mulțimea $\mathcal{F}(M)$ a funcțiilor definite pe mulțimea M cu valori în M , cu operația de compunere, formează un monoid, în general, necomutativ.

3) Mulțimea $\mathcal{P}(M)$ a părților unei mulțimi M cu operația de reuniune (intersecție) formează monoid comutativ.

4) Mulțimea $\mathbf{Z}_n$ a claselor de resturi modulo n cu operația de adunare, ca și separat, cu cea de înmulțire este monoid comutativ.

Reguli de calcul într-un monoid

Fiind dat un monoid M cu operația algebrică notată multiplicativ, se poate defini, prin recurență, produsul unui număr finit de elemente $x_1, x_2, \dots, x_n$ ($n \geq 1$) ale lui M , astfel: dacă notăm cu $x_1 \dots x_n$ produsul acestor elemente, atunci

$$x_1 x_2 \dots x_n = (x_1 x_2 \dots x_{n-1}) x_n.$$

Observație. Se poate arăta cu ușurință, prin inducție, că pentru $k, 0 < k < n$, are loc relația

$$a_1 a_2 \dots a_n = (a_1 a_2 \dots a_k)(a_{k+1} a_{k+2} \dots a_n). \quad (1)$$

Lăsăm demonstrația ca exercițiu.

În cazul particular în care $a_1 = a_2 = \dots = a_n = a$, în loc de $a_1 a_2 \dots a_n$ se scrie a^n . Avem $a^1 = a$, iar dacă $n = 0$ convenim să punem $a^0 = e$, e fiind elementul unitate al monoidului.

Din relația (1) deducem

$$a^m \cdot a^n = a^{m+n}$$

pentru $m, n \in \mathbf{N}$.

Prin inducție, se demonstrează ușor că

$$(a^m)^n = a^{mn}.$$

Dacă în locul scrierii multiplicative folosim scrierea aditivă, atunci în loc de $a_1 a_2 \dots a_n$, se va scrie $a_1 + a_2 + \dots + a_n$ iar relația (1) devine $a_1 + a_2 + \dots + a_n = (a_1 + \dots + a_k) + (a_{k+1} + \dots + a_n)$. De asemenea, în loc de a^n se scrie na și deci $1 \cdot a = a$, iar dacă $n = 0$, convenția devine $0 \cdot a = 0$. Celelalte relații devin respectiv

$$ma + na = (m+n)a \text{ și } n(ma) = (nm)a.$$

Morfisme de monoizi

Definiția 2.2. Dacă M și N sunt doi monoizi (notați multiplicativ), se numește *morfism de monoizi* o funcție $f : M \rightarrow N$ astfel încât

- 1) $f(xy) = f(x)f(y)$, oricare ar fi $x, y \in M$;
- 2) $f(e) = e'$, unde e și e' sunt respectiv, elementele unitate ale lui M și N .

Exemple.

1) Dacă $(\mathbf{N}, +)$ este monoidul aditiv al numerelor naturale, iar $n \in \mathbf{N}$ este un număr natural oarecare, funcția

$$\varphi_n : \mathbf{N} \rightarrow \mathbf{N}, \quad \varphi_n(x) = nx,$$

este un morfism de monoizi.

Lăsăm ca exercițiu demonstrația faptului că orice morfism de monoizi de la monoidul $(\mathbf{N}, +)$ în el însuși este de acest tip. Mai precis, dacă $f : \mathbf{N} \rightarrow \mathbf{N}$ este un morfism de monoizi, atunci există $n \in \mathbf{N}$, astfel încât $f = \varphi_n$ (adică $f(x) = nx$, oricare ar fi $x \in \mathbf{N}$).

2) Dacă $(\mathcal{P}(M), \cap)$ și $(\mathcal{P}(M), \cup)$ sunt monoidul părților mulțimii M cu intersecția și respectiv cu reuniunea, atunci funcția

$$g : (\mathcal{P}(M), \cap) \rightarrow (\mathcal{P}(M), \cup), \quad g(X) = C_M X$$

($C_M X$ este complementara lui X față de M) este un morfism de monoizi.

Într-adevăr,

$$g(X \cap Y) = C_M(X \cap Y) = C_M X \cup C_M Y = g(X) \cup g(Y)$$

și

$$g(M) = C_M M = \emptyset.$$

3) Se consideră monoidul $\mathbf{Z}$ în raport cu înmulțirea și monoidul $(\mathbf{Z} \times \mathbf{Z}, \bullet)$ cu înmulțirea pe componente, adică $(a, b) \bullet (c, d) = (ac, bd)$. Fie $f : \mathbf{Z} \rightarrow \mathbf{Z} \times \mathbf{Z}$, $f(n) = (n, 0)$. Avem că $f(mn) = f(m)f(n)$ pentru orice $m, n \in \mathbf{Z}$, dar $f(1) \neq (1, 1)$. Așadar f nu este morfism de monoizi.

Observație. Se poate demonstra prin inducție că dacă $x_1, x_2, \dots, x_n \in M$, atunci pentru orice morfism de monoizi $f : M \rightarrow N$ avem

$$f(x_1 x_2 \dots x_n) = f(x_1) f(x_2) \dots f(x_n).$$

În particular,

$$f(x^n) = (f(x))^n.$$

Compunerea morfismelor de monoizi

1) Dacă M, N, P sunt monoizi, iar $f : M \rightarrow N$, $g : N \rightarrow P$ sunt morfisme de monoizi, atunci compunerea $g \circ f : M \rightarrow P$ este morfism de monoizi.

Într-adevăr, dacă $x, y \in M$, atunci

$$(g \circ f)(xy) = g(f(xy)) = g(f(x)f(y)) = g(f(x))g(f(y)) = (g \circ f)(x) (g \circ f)(y).$$

De asemenea,

$$(g \circ f)(e) = g(f(e)) = g(e') = e''.$$

Compunerea morfismelor de monoizi este asociativă, deoarece este un caz particular de compunere de funcții.

2) Dacă M este un monoid, funcția identică 1_M a mulțimii M este un morfism de monoizi.

Într-adevăr, dacă $x, y \in M$, atunci $1_M(xy) = xy = 1_M(x)1_M(y)$, iar $1_M(e) = e$.

Mai mult, dacă $f : M \rightarrow N$ este morfism de monoizi, atunci

$$f \circ 1_M = f \text{ și } 1_N \circ f = f.$$

Izomorfisme de monoizi

Un morfism de monoizi $f : M \rightarrow N$ se numește *izomorfism* dacă există un morfism de monoizi $g : N \rightarrow M$ astfel încât $f \circ g = 1_N$ și $g \circ f = 1_M$.

Dacă $f : M \rightarrow N$ este un izomorfism de monoizi, atunci $g : N \rightarrow M$ definit mai înainte, este unic determinat. Într-adevăr, dacă $g' : N \rightarrow M$ este un alt morfism astfel încât $f \circ g' = 1_N$ și $g' \circ f = 1_M$, atunci

$$g' \circ (f \circ g) = g' \circ 1_N = g' \text{ și } (g' \circ f) \circ g = 1_M \circ g = g.$$

Dar $g' \circ (f \circ g) = (g' \circ f) \circ g$ și deci $g' = g$.

Din definiție rezultă că g este și el un izomorfism de monoizi, numit izomorfismul invers lui f și se notează cu f^{-1} .

Dacă există un izomorfism de monoizi $f : M \rightarrow N$ se spune că monoidul M este *izomorf* cu monoidul N . Dacă monoidul M este izomorf cu monoidul N , se mai spune că M și N sunt monoizi izomorfi și se scrie $M \cong N$.

Observație. Relația de izomorfism între monoizi este o relație de echivalență:

1) Orice monoid M este izomorf cu el însuși, deoarece $1_M : M \rightarrow M$ este un izomorfism de monoizi;

2) Dacă monoidul M este izomorf cu monoidul N , atunci și monoidul N este izomorf cu monoidul M (prin izomorfismul invers);

3) Dacă monoidul M este izomorf cu monoidul N , iar monoidul N este izomorf cu monoidul P , atunci M este izomorf cu P (prin compunerea izomorfismelor).

Observație. Noțiunea de izomorfism este fundamentală în algebră. Din punct de vedere algebric două structuri algebrice izomorfe sunt la fel, deosebiriile dintre ele ținând doar de natura elementelor și a operației. Două structuri algebrice izomorfe se pot identifica.

Propoziția 2.3. Fie $f : M \rightarrow N$ un morfism de monoizi. Atunci f este izomorfism de monoizi dacă și numai dacă funcția f este bijectivă.

Demonstrație. Este cunoscut că o funcție este inversabilă dacă și numai dacă este bijectivă. De aici rezultă în mod evident că dacă f este izomorfism, atunci funcția f este bijectivă.

Reciproc, dacă f este bijectivă, atunci există o funcție $g : N \rightarrow M$ astfel încât $f \circ g = 1_N$ și $g \circ f = 1_M$. Totul rezultă dacă arătăm că g este morfism de monoizi. Fie $y, y' \in N$; atunci

$$yy' = 1_N(yy') = (f \circ g)(yy') = f(g(yy')).$$

Pe de altă parte,

$$yy' = 1_N(y)1_N(y') = (f \circ g)(y)(f \circ g)(y') = f(g(y))f(g(y')) = f(g(y)g(y')).$$

Deci $f(g(yy')) = f(g(y)g(y'))$ și cum f este injectivă, rezultă

$$g(yy') = g(y)g(y').$$

De asemenea, avem $(g \circ f)(e) = e$, adică $g(f(e)) = e$. Dar $f(e) = e'$ și deci $g(e') = e$.

Exemplu. Morfismul de monoizi

$$g : (\mathcal{P}(M), \cap) \rightarrow (\mathcal{P}(M), \cup), g(X) = C_M X$$

este izomorfism.

Produs direct de monoizi

Fie M_1 și M_2 doi monoizi. Pe produsul cartezian $M = M_1 \times M_2$ al mulțimilor M_1 și M_2 introducem următoarea operație algebrică:

$$(x_1, x_2)(y_1, y_2) = (x_1 y_1, x_2 y_2).$$

M împreună cu această operație devine un monoid. Într-adevăr,

1) operația este asociativă, deoarece oricare ar fi $(x_1, x_2), (y_1, y_2), (z_1, z_2) \in M$, avem

$$\begin{aligned} (x_1, x_2)[(y_1, y_2)(z_1, z_2)] &= (x_1, x_2)(y_1 z_1, y_2 z_2) = (x_1(y_1 z_1), x_2(y_2 z_2)) = \\ &= ((x_1 y_1) z_1, (x_2 y_2) z_2) = (x_1 y_1, x_2 y_2)(z_1, z_2) = [(x_1, x_2)(y_1, y_2)](z_1, z_2). \end{aligned}$$

2) elementul neutru este (e_1, e_2) , unde e_i este elementul neutru al lui M_i , $i = 1, 2$. Într-adevăr, oricare ar fi $(x, y) \in M$, avem

$$(x, y)(e_1, e_2) = (x e_1, y e_2) = (x, y),$$

și

$$(e_1, e_2)(x, y) = (e_1 x, e_2 y) = (x, y).$$

Monoidul M se numește *produs direct* al monoizilor M_1 și M_2 . Mai mult, dacă M_1 și M_2 sunt monoizi comutativi, atunci, de asemenea, M este monoid comutativ.

Construcția de mai sus se generalizează imediat la o familie arbitrară de monoizi. Fie $(M_i)_{i \in I}$ o familie nevidă de monoizi. Pe produsul cartezian

$$M = \prod_{i \in I} M_i$$

introducem următoarea operație algebrică:

$$(x_i)_{i \in I} (y_i)_{i \in I} = (x_i y_i)_{i \in I}.$$

În mod similar se verifică că M împreună cu această operație este monoid.

Monoidul liber generat de o mulțime

Fie A o mulțime. Vom numi *cuvânt* de elemente din A un sistem finit ordonat de elemente din A , $a_1 a_2 \dots a_r$. Vom spune că două cuvinte cu elemente din A , $\alpha = a_1 a_2 \dots a_r$, $\beta = b_1 b_2 \dots b_s$, sunt egale dacă și numai dacă $r = s$ și $a_i = b_i$ pentru $i = 1, 2, \dots, r$. Pe mulțimea $L(A)$ a cuvintelor cu elemente din A introducem următoarea operație algebrică (notată multiplicativ): pentru α și β din $L(A)$ de forma de mai sus definim

$$\alpha\beta = a_1 a_2 \dots a_r b_1 b_2 \dots b_s.$$

Este clar că această operație este asociativă și are element unitate care este cuvântul „vid” (format din submulțimea vidă a lui A). Așadar $L(A)$ cu operația introdusă este monoid și se numește *monoidul liber* generat de mulțimea A .

Se vede că dacă mulțimea A are cel puțin două elemente distincte a și b , atunci operația algebrică introdusă pe $L(A)$ nu este comutativă, căci $ab \neq ba$, unde ab este compunerea cuvântului a cu cuvântul b , iar ba compunerea cuvântului b cu cuvântul a . Dacă însă mulțimea A este constituită dintr-un singur element, $A = \{a\}$, atunci există un singur cuvânt de lungime $n > 0$, care poate fi notat cu a^n , iar pentru $n \geq 0$, $m \geq 0$, avem că $a^n a^m = a^{n+m}$ și deci este clar că în acest caz $L(A)$ este monoid comutativ.

În continuare, în afară de cazul în care se menționează altfel, operația algebrică pe un monoid va fi notată multiplicativ. Însă, fără o mențiune expresă, $\mathbf{N}$ va fi considerat ca monoid cu adunarea.

Propoziția 2.4. Dacă A este o mulțime formată dintr-un singur element, $A = \{a\}$, atunci monoidul liber $L(A)$ generat de A este izomorf cu monoidul aditiv $\mathbf{N}$.

Demonstrație. Am văzut că, în ipoteza din propoziție, orice element al lui $L(A)$ este de forma a^n , cu $n \in \mathbf{N}$ și este clar că funcția $\varphi : L(A) \rightarrow \mathbf{N}$ definită prin $\varphi(a^n) = n$ este un morfism de monoizi fiindcă

$$\varphi(a^n a^m) = \varphi(a^{n+m}) = n + m = \varphi(a^n) + \varphi(a^m).$$

Analog, funcția $\varphi' : \mathbf{N} \rightarrow L(A)$, definită prin $\varphi'(n) = a^n$, este un morfism de monoizi și avem $\varphi' \circ \varphi = 1_{L(A)}$ și $\varphi \circ \varphi' = 1_{\mathbf{N}}$.

Din propoziția de mai sus rezultă ca toți monoizii liberi generați de un element sunt izomorfi, fapt care rezultă de altfel aproape imediat din definiția monoidului liber generat de o mulțime A , în care se vede că natura elementelor din A nu intervine. Deci la două mulțimi A și A' echipotente se asociază monoizi liberi izomorfi. Această afirmație rezultă și din următoarea teoremă.

Teorema 2.5. Fie A o mulțime, $L(A)$ monoidul liber generat de A , M un monoid oarecare și $f : A \rightarrow M$ o funcție. Atunci există un unic morfism de monoizi $\bar{f} : L(A) \rightarrow M$ astfel ca $\bar{f} \circ i_A = f$, unde $i_A : A \rightarrow L(A)$ este incluziunea canonică a lui A în $L(A)$.

Demonstrație. Va trebui să definim pe $\bar{f}$ pentru orice cuvânt format cu elemente din A . Acest lucru se face astfel: dacă $\alpha \in L(A)$, $\alpha = a_1 a_2 \dots a_r$, $a_k \in A$, $k = 1, 2, \dots, r$ cu

$r \geq 1$, atunci $\bar{f}(\alpha) = f(a_1) \dots f(a_r)$ (compunerea elementelor $f(a_1), \dots, f(a_r)$ în M), iar pentru $r = 0$, adică cuvântului vid, îi asociem elementul unitate din M . Fie $\beta = b_1 \dots b_s$ un alt element din $L(A)$. Atunci avem prin definiție:

$$\bar{f}(\alpha\beta) = f(a_1) \dots f(a_r)f(b_1) \dots f(b_s)$$

și

$$\bar{f}(\alpha) \bar{f}(\beta) = (f(a_1) \dots f(a_r)) (f(b_1) \dots f(b_s)).$$

Deoarece în M operația este asociativă avem că $\bar{f}(\alpha\beta) = \bar{f}(\alpha) \bar{f}(\beta)$, deci $\bar{f}$ este morfism de monoizi. Am construit astfel un morfism $\bar{f}$ cu proprietatea cerută.

Să arătăm acum că $\bar{f}$ este unicul morfism de monoizi cu această proprietate. Fie atunci $\bar{f}': L(A) \rightarrow M$ un alt morfism astfel ca $\bar{f}' \circ i_A = f$. Fie $\alpha \in L(A)$ scris sub forma de mai sus. Atunci $\bar{f}'(\alpha) = \bar{f}'(a_1 \dots a_r) = \bar{f}'(a_1) \dots \bar{f}'(a_r) = f(a_1) \dots f(a_r)$, adică $\bar{f}'(\alpha) = \bar{f}(\alpha)$, pentru orice $\alpha \in L(A)$ și deci $\bar{f}' = \bar{f}$.

Proprietatea monoidului liber generat de o mulțime A demonstrată în teorema precedentă poartă numele de *proprietatea de universalitate a monoidului liber generat de A* .

Corolarul 2.6. Fie A și A' două mulțimi astfel încât există $f: A \rightarrow A'$ o funcție bijectivă. Atunci există un unic izomorfism de monoizi $\bar{f}: L(A) \rightarrow L(A')$ astfel ca $\bar{f} \circ i_A = i_{A'} \circ f$, unde $i_A: A \rightarrow L(A)$ este incluziunea canonică a lui A în $L(A)$ iar $i_{A'}: A' \rightarrow L(A')$ este incluziunea canonică a lui A' în $L(A')$.